

OM DET PEDAGOGISKA VÄRDET AV ETISKT UTMANANDE LITTERATUR: ETT SVAR PÅ DEN SCHWEIZISKA KRITIKEN AV MICHEL HOUELLEBECQ

KARL ÅGERUP

Södertörns högskola

karl.agerup@sh.se

ABSTRACT ♣ I artikeln diskuteras och besvaras kritik som två schweiziska forskare, Raphaël Baroni och Jérôme Meizoz, riktat mot den franska författaren Michel Houellebecq och hans romaner *Kartan och landskapet* och *Underkastelse*. Båda kritikerna fäster vikt vid uttalanden som författaren gjort utanför verken och tillämpar i så måtto en biografisk metod. Med denna kritik som utgångspunkt förs i artikeln fram de estetiska och pedagogiska värden som bor i Houellebecqs provocerande obestämbarhet. I stället för att betrakta författarskapets brokighet och ambiguitet som belastande föreslås att dessa egenskaper skapar ett engagerande diskussionsunderlag som främjar utvecklingen av demokratiska färdigheter. ♣

INTRODUKTION

Didaktisk och pedagogisk forskning visar att skönlitteratur kan användas för att vidga elevers och studenter etiska perspektiv och träna dem i etiska resonemang och ställningstaganden.¹ Skönlitteraturen låter oss till-

¹ Mark B. Tappan, "Moral Functioning as Mediated Action", *Journal of Moral Education* 35/1

fälligt dela andra livsöden samt reflektera och diskutera utan att nödvändigtvis blottlägga vår egen position och riskera angrepp i sociala sammanhang. Genom den fikcionalisering av självet som litteraturläsning medger kan vi pröva attityder och livsåskådningar som vi ännu inte omfamnat i vardagen. Det gör det lättare för oss att förstå oss själva och andra människor, även vid kulturell olikhet.²

Redan i mellanstadieåldern kan skönlitteratur fungera som bränsle för etisk reflektion,³ och möjligheterna att introducera mer komplex och utmanande litteratur ökar genom skolgången och den högre utbildningen.⁴ Det är inte bara lärar- och kulturfvetarprogram som använder etiskt problematiserande skönlitteratur utan även utbildningar inom teologi, medicin och ekonomi använder romaner, essäer och dikter för att vidga perspektiven.⁵

Vilka författare och verk som är didaktiskt lämpliga är en fråga som är svår att besvara generellt. Vi behöver diskutera varje författarskap för sig, och beakta såväl pedagogiska och estetiska som praktiska perspektiv. I den

(2006), 1–18; Lena Kåreland, *Barnboken i samhället* (Lund: Studentlitteratur, 2013); Anna Lyngfelt och Anna Nissen, "Skönlitteraturbaserad etikundervisning och fikcionalitet", *Utbildning och demokrati* 27/3 (2018), 119–137; Olof Franck och Annika Lilja, red., *Etik, berättelser och samtal: Att använda skönlitteratur i etikundervisning* (Malmö: Gleerups, 2023).

² Rita Felski, *The Uses of Literature* (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2008); Claudia Breger, "Affects in Configuration: A New Approach to Narrative Worldmaking", *Narrative* 25/2 (2017), 227–251; Amanda Anderson, Rita Felski och Toril Moi, *Character: Three Inquiries in Literary Studies* (Chicago: The University of Chicago Press, 2019).

³ Karin Sporre et al., "Fiction-Based Ethics Education in Swedish Compulsory School: Reflections on a Research Project", *Nordidactica: Journal of Humanities and Social Science Education* 12/2 (2022), 84–107.

⁴ Se till exempel Bharath Sriraman och Harry Adrian Marit, "The Use of Fiction as a Didactic Tool to Examine Existential Problems", *Journal of Advanced Academics* 15/3 (2004), 96–106; Elise Lyngstad, *English Teachers' Choices and Beliefs About Literature in the Norwegian Upper Secondary Classroom* (Elverum: Inland Norway University of Applied Sciences, 2019); Karl Ågerup, *Using Fiction to Teach Secondary Students About the Middle East* (Cham: Palgrave Macmillan, 2023).

⁵ Suzanne S. Choo, *Teaching Ethics through Literature: The Significance of Ethical Criticism in a Global Age* (Abingdon: Routledge, 2021); Joni J. Young och Marcia Annisette, "Cultivating Imagination: Ethics, Education, and Literature", *Critical Perspectives on Accounting* 20/1 (2009), 93–109; Cate Siejk, "Fiction and Religious Education: Be Not Afraid", *Religious Education* 104/4 (2009), 420–436; Faith McLellan and Anne Hudson Jones, "Why Literature and Medicine?", *The Lancet* 348/9020 (1996), 109–111; Anja Rydén Gramner, Cold Heart och Warm Heart, *On Fiction, Interaction, and Emotion in Medical Education* (Linköping: Linköpings universitet, 2022).

här artikeln kommer jag att diskutera möjligheten att använda Michel Houellebecqs romaner som material, för att vidga etiska perspektiv och självkänedom inom den högre utbildningen. I samma veva kommer jag att bemöta kritik mot författarskapet som formulerats av två schweiziska kritiker, vilka kommer att presenteras längre fram.

Inom ramarna för den litteraturvetenskapliga kursen "Litteratur och politik" vid Göteborgs universitet hade jag för några år sedan tillfälle att introducera den franska författaren Michel Houellebecq för en grupp studenter på kandidatnivå. Houellebecq är en provokativ författare som tar upp samtidens mest debatterade samhällsfrågor på ett konkret sätt. Ett ämne som sexturism, till exempel, kan delvis skildras från en sexköpares perspektiv. Det kan se ut som om författaren tar ställning för den aktivitet som hans huvudpersoner ägnar sig åt och för de värden de representerar. Ibland har författaren också hållt bensin på elden genom att i medier propagera för de åsikter som hans romankaraktärer framfört. Författarens provocativa framtoning gjorde mina studenter misstänksamma till en början, någon var rent av förargad, men efter en stunds diskussion kunde vi lämna författarens profil därhän och fokusera på den litterära representationen av den etik och politik som omgärdar sexhandel och turism. Houellebecqs roman *Plattform* visade sig vara en pedagogiskt effektiv startpunkt för en sådan diskussion. Kursvärderingarna efteråt var positiva och den mest förargade studenten meddelade att hon i kölvattnet av våra samtal höll romanen för en av de mest intressanta hon någonsin läst. Även vid Örebro universitet har Houellebecqs litteratur delats ut till studenterna, som själva önskade att hans roman *Elementarpartiklarna* skulle ingå i en satsning på skönlitterära bokcirklar.⁶ Houellebecqs värde i undervisningen är dock ifrågasatt, och han har kritiserats från flera håll.

Den domstolsprocess som författaren tvingades genomgå efter att ha sagt att islam är "den mest korkade religionen" är vida omskriven,⁷ men det finns också annan kritik som är mindre känd. Som universitetslärare

⁶"Studenter valde Coelho och Houellebecq", *Aftonbladet*, 4 februari 2021.

⁷Se till exempel Sophie Masson, "The Strange Trial of Michel Houellebecq", *Salisbury Review* (2003/2004), 110–113, online: <http://www.thesocialcontract.com/pdf/fourteen-two/xiv-2-110.pdf>.

läste jag med särskild uppmärksamhet de anklagelser som fälldes i tidsskriften *Les temps modernes* av den schweiziska forskaren Jérôme Meizoz efter att Houellebecqs roman *Underkastelse* publicerats. Meizoz deklarerade ett pedagogiskt vägval: På grund av de värderingar som kunde utläsas av Houellebecqs uttalanden och litterära texter skulle hans titlar renas ut från studenternas litteraturlistor och inte användas mer i undervisningen.⁸

Även Meizoz' landsman Raphaël Baroni har gjort en poäng av att sammankoppla vad Houellebecq säger utanför och inuti sina böcker. Baroni hävdar i sin bok *Lire Houellebecq* att författarens mediala utspel är nödvändiga att beakta, för att kunna förstå en viktig scen i romanen *Kartan och landskapet*.⁹ Baronis kritik har inte samma politiska och pedagogiska inramning som Meizoz' dito, men det finns ändå tydliga beröringspunkter mellan argumenten. När jag i det följande samlar dessa båda Houellebecqsforskare under namnet "den schweiziska kritiken" är det inte för att de skulle utgöra en litteraturvetenskaplig metodgemenskap i stil med Genèveskolans tematiska kritik, utan för att deras kritik framfördes vid ungefär samma tid, från samma lärosäte (Lausanne), mot samma författare, och med liknande argument.

Syftet med artikeln är att besvara den schweiziska kritiken och argumentera för att etiskt utmanande litteratur i allmänhet och Michel Houellebecqs romaner i synnerhet bör ha en plats i den högre utbildningen. Texten är uppdelad i tre delar: först introduceras översiktligt Houellebecqs författarskap, sedan beskrivs och diskuteras den schweiziska kritiken, och slutligen argumenteras med stöd i didaktisk forskning för ett bevarande av etiskt utmanande litteratur på våra undervisningsinstitutioner.

DEN OBEKVÄMA HOULLEBECQ

Michel Houellebecq föddes 1956 i det franska departementet Ile de Réunion varefter han växte upp i Algeriet och Frankrike. Författaren har ock-

⁸ Jérôme Meizoz. "Lettre à Michel Houellebecq", *Les Temps Modernes* 689 (2016), 78–85.

⁹ Raphaël Baroni, *Lire Houellebecq* (Geneve: Slatkin, 2022), 82.

så varit bosatt i Spanien och Irland, vilket hänger samman med hans motstånd mot fransk inrikespolitik och samtidskultur. Som 1800-talsforskaren Agathe Novak-Lechevallier påpekat är Houellebecqs samtidskritik märkbart inspirerad av förförä seklets realistiska romanförfattare, såsom Balzac, Flaubert och Dostojevskij.¹⁰ Till skillnad från de stora realisterna förlägger Houellebecq ofta sina berättelser i framtiden, men på ett sätt som belyser tendenser i nuet och pekar på möjliga faror med samhällsutvecklingen. Efter den skönlitterära debuten 1994 med *Konkurrens till döds* heter de mest omskrivna romanerna *Elementarpartiklarna*, utgiven 1998, *Kartan och landskapet*, belönad med Goncourtpriset 2010, och *Underkastelse* från 2015.¹¹ Nedan kommer endast de två sistnämnda romanerna presenteras, trots att författarskapet i sin helhet omspanner åtta fullängdsromaner, fyra diktsamlingar, ett flertal essäböcker och en kortroman. Urvalet beror på att *Kartan och landskapet* och *Underkastelse* är de mest citerade verken i den schweiziska kritiken.

Underkastelse mottogs av kritikerna inte lika positivt som den Goncourtbelönade *Kartan och landskapet*, men den blev mer spridd och debatterad. *Underkastelse* utspelar sig i en nära framtid där ett muslimskt parti tar makten i Frankrike. Scenariot låter osannolikt men trovärdigheten växer om det franska systemet med två valomgångar tas i beaktande. Genom att ställas mot ett ännu sämre alternativ i slutomgången – i romanen handlar det om kulturkonserverna Nationella fronten – kan ett parti som egentligen inte har majoritetens stöd ta makten i Frankrike.¹² Huvudpersonen är en klassisk Houellebecq-karaktär: lätt deprimerad, ensam och utan mål i livet. Från hans perspektiv bevittnar vi hur det franska samhället omvandlas under den nya regimen. Universiteten anpassas till islamiska normer, kvinnor drar sig tillbaka från arbetslivet och möjlig-

¹⁰ Agathe Novak-Lechevallier, "Jouer un siècle contre l'autre: Michel Houellebecq et le XIXe siècle", *Francophonie* 78 (2020), 133–152.

¹¹ Utgivningsår avser de franska originalversionerna som heter: *Extension du domaine de la lutte*, *Les particules élémentaires*, *La carte et le territoire*, och *Soumission*, alla utgivna av Flammarion utom den första som gavs ut av Maurice Nadeau.

¹² För en mer nyanserad och kritisk analys av Houellebecqs politiska scenario, se Marie Demker, "Converted by un confit de canard: Political Thinking in the Novel *Soumission* by Michel Houellebecq", *European Review* 4/27 (2019), 591–599.

heten till polygami införs. Huvudkaraktären erbjuder en högre tjänst om han konverterar till islam, vilket han i slutet av romanen överväger. Men avslutningen är öppen och formulerad i konditionalis: Vi får inte veta om han fogar sig till den nya ordningen.

I *Kartan och landskapet* tematiseras olika sorters bildkonst från den moderlösa konstnären Jed Martins synvinkel. Relationen till pappan, arkitekt och vd för ett byggföretag, är ett väsentligt spår – inte bara för att han varit ensam vårdnadshavare, utan också för att han är en viktig förebild i en berättelse som handlar om beräkning och återgivning. Som titeln antyder pågår romanen igenom ett estetiskt och existentiellt kartläggande av världen, där försöken att begripa pappans livsval ingår som en komponent. En kärlekshistoria med ryskan Olga tar slut innan den hunnit börja på riktigt, misslyckandet går att härleda till marknadskrafterna och samtidens karriärism. Paret vill vara tillsammans – detta är deras ”karta” – men det sociala ”landskapet” tillåter inte relationen att stadfästas.

Jed Martins första stora utställning, sponsrad av kartproducenten Michelin, heter ”Kartan är intressantare än landskapet”, en förkunnelse som slår tillbaka på konstnären. Att vara konstnär, fastslår Jed innan han från sitt arbetsbord river ner en stor mängd material bestående av just kartor, handlar mer än någonting annat om att underordna sig. Det som skiljer konstnären från andra yrkesmän är att konstnären är nödd att ta emot oväntade budskap, meddelanden som beordrar denne att förstöra ett verk eller en serie verk och börja arbeta i en annan riktning.¹³ Så skriver fadern in sig på en dödshjälpsklinik i Schweiz. Kartan kanske är intressantare än landskapet i teorin, men när Jed besöker kliniken slår naturen tillbaka: Jed överskölsjs av ilska och en kvinnlig anställd får ta emot hans slag och sparkar.

Via en exposé över designern och utopisten William Morris, som i sina bilder och texter fångade världens skönhet men liksom Jed Martin förlorade i livet, övergår berättelsen i en ironiskt framställd deckarintrig där mordet på en karaktär kallad ”Michel Houellebecq” ska lösas på polisens

¹³ Michel Houellebecq, *La carte et le territoire* (Paris: Flammarion, 2010), 106–107.

kartläggande vis innan Jed Martin drar sig tillbaka till en gård på landsbygden. Den avslutande meningen, som formuleras när konstnärens egendom växt igen, summerar romanens budskap: "vegetationens triumf var fullständig" (fr. "le triomphe de la végétation était totale"). Konstnärens enda sätt att gestalta världen är att låta landskapet bli kartan och böja sig för en okontrollerad växtlighet. Så lyckas Jed Martin slutligen med sin ambition att "återge världen, helt enkelt återge världen" (fr. "rendre compte du monde, simplement rendre compte du monde"),¹⁴ men han förlorar i det privata.

Liksom i flera andra texter beskriver Houellebecq i *Kartan och landskapet* livet som kartans långsamma förlust mot landskapet, alltså den tänkande människans förlust mot naturen. Kampen reflekteras också berättartekniskt i växelspelet mellan händelse och förklaring, två åtskilda temperament i berättandet.¹⁵ Så kan i *Elementarpartiklarna* den sceniska representationen av ett laddat kärleksmöte i barndomen sömlöst glida över i en utförlig redogörelse för beteendet och genetiken hos en namn-given lus. Det pågår alltså narrativt och tematiskt en kamp mellan människan och naturen där den senare inte bara är mäktigare utan också mer intressant, att döma av berättarens sätt att avbryta människans tanke- och känsloliv, att ständigt hålla henne i schack. Naturen tar över och det enda konstnären kan göra är att böja sig för lagarna och skapa verk där naturen, vare sig i form av växtlighet, sexualitet eller åldrande, får breda ut sig och visa vägen mot framtiden.

Författarskapet är tematiskt och berättartekniskt homogent, samtidigt som det är ideologiskt svärfångat. I en roman framställs konservativ islam som lösningen på västvärldens sociala problem, i en annan liknas muslimer vid terrorister, i en tredje beskrivs en svart fransman som ett farligt djur. Konservativa och rasistiska utsagor blandas med kritik av marknadsliberalism och konsumtionssamhälle, vilken följs av ett upphöjande av tystheten i en dyr Audi. I författarskapet syns också enligt flera kritiker en

¹⁴ Houellebecq, *La carte*, 406.

¹⁵ Liesbeth Korthals Altes, "Persuasion et ambiguïté dans un roman à thèse postmoderne", i *Michel Houellebecq: Études réunies par Sabine van Wesemael*, redigerad av Sabine van Wesemael (Amsterdam: Rodopi, 2004), 29–45.

viss misogyni, därtill en vurm för historiska byggnader som knyts till ett diffust förakt för asiater som fastighetsshopar på den franska landsbygden. Det faktum att alla gestaltade samhällen, oavsett kultur och politiskt system, består av olyckliga människor skapar intrycket att alla mänskliga strävanden, individuella som kollektiva, är fåfänga. Den ideologiska röran, med pessimismen som ett av få återkommande drag, gör det lätt att mistänka att det för Houellebecq är själva störandet som är poängen. Snarare än att försvara en uppsättning värden pekar romanerna mot samtidens och den moderna individens självbedrägerier: dess tro på kartläggningen som en framåtskridande process. Romanerna verkar alltså skrivna för att bringa läsaren ur balans – inte bara som privatperson utan också som samhällsvarelse.

Samtidigt är Houellebecq en av världens mest lästa nu levande författare. Han är ovanlig i det att han både säljer stora upplagor och får fina priser. För den som tål den ideologiska obestämbarheten finns det mycket att vinna på att läsa dessa samhällsengagerade romaner. Jag läser alltså författarens ständiga återvändande till människans fåfänga kamp som en sorts engagemang. Det är metoden som skiljer Houellebecq från andra humanister. Medan andra författare beskriver heroiska strider mot en politisk överhet är Houellebecqs karaktärer så uppgivna att det är vi som läser som behöver sträcka upp oss. Han arbetar i den meningen med en sorts förfrämligande: genom att ta del av en fundamental och chockerande hopplöshet kan läsaren sporras att agera.

DEN SCHWEIZISKA KRITIKEN

Här ska nu den schweiziska Houellebecq-kritik refereras, som översiktligt introducerades i inledningen. Först presenteras Jérôme Meizoz vid universitetet i Lausanne, en forskare som reagerade så starkt på Michel Houellebecqs roman *Underkastelse* att han valde att offentligt ta avstånd från författaren genom ett öppet brev.¹⁶ Inte bara den aktuella romanen utan alla

¹⁶ Meizoz, "Lettre".

Houellebecqs böcker skulle rensas bort från litteraturlistorna på Meizoz institution – ett offentligt avståndstagande som samtidigt sände en signal till andra lärare runtom i världen. Utrensningen gjordes trots att Meizoz tidigare hade hållit Houellebecq för estetiskt och pedagogiskt intressant och ägnat mycket tid åt att beforska författarskapet. Meizoz fördömande fick en högtidlig inramning i och med att det publicerades i *Les temps modernes* – den tidskrift som startades på 1940-talet av Simone de Beauvoir, Maurice Merleau-Ponty och Jean-Paul Sartre, och där splittringen mellan Sartre och Albert Camus skedde för öppen ridå i juni 1952.¹⁷

Meizoz brev får inte bara tyngd av publiceringen i *Les temps modernes* utan också av de terrorattentat som drabbade Frankrike i samband med utgivningen av det kritiserade verket. På utgivningsdagen för *Underkastelse* dödade Al Qaida-kopplade terrorister stora delar av redaktionen på satirtidskriften *Charlie Hebdo* och dessutom flera poliser och fyra gisslantagna kunder i en kosherbutik. Det här kunde naturligtvis inte Houellebecq veta när han skrev sin roman om ett islamistiskt maktövertagande i Frankrike, men det spelar ingen roll – författaren blev ändå en lättprickad måltavla för kritiker som ville hitta skyldiga intellektuella. Meizoz öppna brev an knyter explicit till terroristattacken: det fanns referenser till Houellebecq i attentatsmännens dator, påpekar Meizoz.

Som roman betraktad menar Meizoz att *Underkastelse* är en oinspirerad samling klichéer, ett litterärt haveri. Dessutom, påstår han, är den moraliskt och ideologiskt förkastlig i det att den underblåser den främlingsfientliga misstänksamhet som präglar dagens Europa. Mer specifikt menar Meizoz att Houellebecq reproducerar de nationalkonservativa idéer om en stor folk- och maktomflyttning i Europa som på franska lanserats under rubriken "Le grand remplacement" ("Den stora ersättningen").¹⁸

Meizoz öppna brev till Houellebecq är också redogörelsen för ett uppvaknande som nämnda terrorattacker orsakade. Att vara universitetslärare

¹⁷ Se till exempel Ronald Aronson, "Camus versus Sartre: The Unresolved Conflict", *Sartre Studies International* 11/1 (2005), 302–310.

¹⁸ Renaud Camus, *Le Grand Remplacement* (Paris: David Reinhard, 2011).

är att ge uttryck för en politik, påpekar Meizoz. Det gäller därför att välja med omsorg den litteratur man undervisar och forskar om, avslutar han.

Raphaël Baroni, liksom Meizoz verksam vid universitetet i Lausanne, studerar i sin bok *Lire Houellebecq* hur både föreställda och empiriska läsare uppfattar relationen mellan Michel Houellebecqs verk och den verkliga världen, inklusive författaren själv.¹⁹ Med utgångspunkt i att uppfattningarna om Houellebecq varierar kraftigt och verkar vara nära kopplade till de värderingar som förknippas med författarens persona försöker Baroni klargöra de kontextuella mekanismer som styr tolkningarna av författarskapet.

Efter att ha reflekterat över utvecklingen av litteraturkritiska traditioner – från filologi till nykritik och vidare till en mer social tolkningsregim – hävdar Baroni att kunskaper om en författares liv idag styr hur vi uppfattar verket.²⁰ Mer specifikt påstår Baroni att den tidigare nämnda scenen i *Kartan och landskapet*, där huvudpersonen attackerar en anställd på en dödshjälpsklinik, saknar orsakssamband med resten av berättelsen och framstår som helt och hållet autonom relativt romanens intrig.²¹ Primärtexten erbjuder inte några möjligheter att förstå scenen, menar Baroni, vilket innebär att den författarbiografiska kontexten behöver beaktas. Han nämner att Houellebecq i en intervju sagt att han har personliga antipatier mot eutanasi, vilket alltså skulle göra misshandelsscenen mer begriplig.

FRÅGAN OM DET PEDAGOGISKA

Den schweiziska kritiken aktualiserar två principfrågor som kräver diskussion. Den första frågan är om etiskt utmanande litteratur, såsom Houellebecqs roman *Underkastelse*, lämpar sig för undervisning. Meizoz har rätt i att *Underkastelse* innehåller ett händelseförlopp som skulle kunna spå på rädslan för muslimer, men han säger ingenting om vilka andra, mer posi-

¹⁹ Baroni, *Lire*.

²⁰ Baroni, *Lire*, 23.

²¹ Baroni, *Lire*, 82.

tiva effekter som är tänkbara. På ett motsvarande sätt tycks Baroni blunda för *Kartan och landskapets* interna tolkningserbjudanden och läsarnas eventuella förmåga att anta dessa.

Det är särskilt det samhälleliga utbildningssammanhanget som gör kritiken intressant. Vem som helst får naturligtvis avfärda ett författarskap, och på vilka grunder som helst. Men myndighetsutövare som offentligt annonserar en total utrensning av ett författarskap säger mer än så.

Emellertid finns det starka indikationer på att politiska känslor och upprördhet, ja, allt engagemang, är en bra grogrund för lärande: den som känner något blir mentalt aktiv och där startar en pedagogiskt givande process. Det finns många anhängare till en sådan pragmatisk pedagogik, som först gjordes känd genom framför allt John Dewey och senare har vidareutvecklats av exempelvis Louise Rosenblatt och Rita Felski.²² Synen på litteraturläsning som en väg mot kritiskt tänkande och emancipation fortsätter att intressera svenska litteraturredaktörer: Hösten 2024 disputerade såväl Louise Almqvist som Emma Nilsson-Tysklind på avhandlingar som förde fram denna potential.²³ De är båda inspirerade av den nederländska pedagogen Gert Biestas ifrågasättande av ambitionen att skapa demokratiska medborgare genom att förmedla ”rätt” värderingar. Det är bättre, menar Biesta, att skolan skapar förutsättningar för studenterna att själva utveckla sin subjektivitet och sociala agens.²⁴ Med fördel kan i en sådan process material användas som inte i sig uttrycker goda värden, utan som tvingar fram diskussioner där demokratiska värden *utövas*.²⁵ Risken att diskussionen producerar åsikter i strid med den gemensamma värdegrunden är inbyggd i varje demokrati värd namnet. Idealiskt blir klassrummet ett forum för samtal som kan stärka elevers tro på sig själva, på

²² John Dewey, *Democracy and Education* (New York: The Free Press, 1997); Louise Rosenblatt, *Literature as Exploration* (London: Appleton-Century, 1968); Felski, *Uses*.

²³ Louise Almqvist, *Störande litteraturundervisning* (Malmö: Ellerströms, 2024); Emma Nilsson-Tysklind, *Dissent and Harmonies* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2024).

²⁴ Gert Biesta, *Bortom lärandet: Demokratisk utbildning för en mänsklig framtid* (Lund: Studentlitteratur, 2012).

²⁵ Gert Biesta, *The Beautiful Risk of Education* (Boulder: Paradigm Publishers, 2013).

varandra och på diskussionen som metod. Konsensus behöver inte sökas aktivt av läraren; även ett samtal som slutar med olika uppfattningar har medgett värdefull träning. Vid behov kan läraren markera vad som inte är godtagbara argument i ett rum där alla behöver känna sig trygga och respekterade oavsett hudfärg, sexualitet och kön. Att förlora en debatt är också en källa till kunskap.²⁶

Det finns alltså goda skäl att läsa litteratur som gestaltar etiska dilemma och politiska konflikthärdar. Som Ásgeir Tryggvason påpekat kännetecknas politiska spörsmål av ett visst mått av obestämbarhet.²⁷ En politisk fråga kan inte slutgiltigt avgöras med fakta och kunskaper. Det uppstår i anslutning till varje frågeställning ett kunskapsvakuum som behöver fyllas med åsikter. Detsamma gäller Houellebecqs romaner; det är svårt att låta dem vara, när man väl har givit sig i kast med dem. Karaktärernas själliv och beteende implicerar behovet av dialog och förändring. De kan därför användas för att starta diskussioner om hur eleverna som individer och gruppmedlemmar kan verka för en samhällsutveckling som passar med deras egen världsbild och samlade kunskap.

Med andra ord skulle man kunna hålla med om Meizos beskrivning av Houellebecq och ändå tycka att hans romaner är bra att använda i undervisningen.

Jag menar alltså med stöd i ovan anförda pedagogik- och didaktikforskning att Houellebecqs brokighet – och bråkighet – gör honom lämplig att använda i undervisningen. Han passar bäst inom den högre utbildningen, men även vuxenutbildningen och vissa klasser på gymnasiet skulle kunna ha glädje av författarskapet. Just det obestämbara gör romanerna lämpade att använda som underlag för samhällsorienterade diskussioner över ämnesgränserna. Politiskt intresserade författare som samtidigt inte går att placera in på den ideologiska kartan är inte särskilt

²⁶ Ásgeir Tryggvason, "How to End a Discussion: Consensus or Hegemony?", *Demokrati och utbildning* 27/2 (2019), 1–5.

²⁷ Ásgeir Tryggvason, "Politiska frågor i klassrummet", i *Kontroversiella frågor: Om kunskap och politik i samhällsundervisningen*, redigerad av Carsten Ljunggren, Ingrid Unemar Öst och Tomas Englund (Malmö: Gleerups, 2015), 61–76 (61).

vanliga. De flesta så kallade engagerade författare avslöjar redan genom romanens upplägg sin politiska lutning och då riskerar diskussionen att begränsas till att handla om huruvida studenterna håller med eller inte. I Houellebecqs fall är en sådan fråga felställd. Håller med om *vad*? Den ideologiska tendens som tillfälligt formuleras rör sig hastigt vidare mot självutplåning. Ironin och mångtydigheten blir samtidigt en utsträckt hand mot den sökande läsaren. Kombinationen av en detaljrik referentialitet och en brokig värderingspalett gör författarskapet ideologiskt och estetiskt suggestivt. Som tidigare nämnts kan den här effekten beskrivas som en sorts främmandegöring. Läsaren får en ny blick på världen, som i den meningen förändras framför hennes ögon, eller åtminstone tvingar henne att reflektera på nytt över hur samhället ser ut och vad det betyder för henne.

Låt mig ge två exempel på detta förfrämligande, ett övergripande och ett mer konkret. I nämnda *Underkastelse* tar ett muslimskt parti makten och inför sharialagar. Partiet skapar ordning i ett samhälle som håller på att självförinta sig med våld och plundringar. De problem som huvudpersonen och hans kollega Rediger hade drabbats av ser ut att bli lösta, nästan över en dag. Samtidigt är det uppenbart inte så att *författaren* försöker omvända läsaren till politisk islam av den typ som gestaltas. Inte heller, även om så hävdats, är det rimligt att reducera romanen till en islamofobisk skräckvision.²⁸ Det budskap som möjligen kommuniceras är att medborgare kan förföras, i den delen anknyter intrigen till 1930-talets Europa och även till våra dagars populism. Men inte heller detta budskap är tydligt. Det som erbjuds är en fiktion som i så hög grad liknar en möjlig framtid att den tvingar oss att utvärdera vår samtid, att jämföra och reflektera. Som Malin Alkestrand visat, dock med andra exempel, har denna främmandegöring didaktisk potential.²⁹ Genom litteraturens prisma kan

²⁸ För en överblick av den politiskt färgade receptionen av *Underkastelse* i Europa, se Karl Ågerup, "The Political Reception of Michel Houellebecq's *Submission*", *European Review* 27/4 (2019), 615–635.

²⁹ Malin Alkestrand, *Magiska möjligheter: Harry Potter, Artemis Fowl och Cirkeln i skolans värdegrundsarbete* (Göteborg: Makadam, 2016).

den yttre världen skådas som på nytt samtidigt som subjektet aktualiseras och tränas: den ideologiska ambiguiteten som uppenbarar sig i läsningen kräver ett aktivt tolkningsarbete.

Mitt andra exempel är hämtat från tidigare nämnda *Elementarpartiklarna*.³⁰ Romanen handlar om två bröder, varav den ena, Bruno, är en bitter gymnasielärare med vaga författarambitioner. Med en bakgrund som mobbad hatar han sin mamma och är sexuellt frustrerad, samt anonymt rasistisk. Bruno liknar i stort vad dagens internetsamhälle skulle kalla en *incel*. I romanen söker han upp den kända författaren Philippe Sollers som får läsa en av Brunos texter: ”Ni är en äkta rasist, det känns, det bär er, det är bra.”³¹ Sollers vill dock inte publicera texten och Bruno förstår att författarambitionerna måste läggas ned, även de. Så vad ska han göra med sitt liv? ”Jag hade kunnat gå med i Nationella fronten men varför äta surkål med en gäng idioter? Hur som helst finns det inga högerkvinnor och de ligger med fallskärmsjägare.”³² Resonemanget hänger inte ihop logiskt: om högerkvinnor ligger med fallskärmsjägare så existerar de faktiskt (även om de inte vill ligga med en litteraturlärare). Brunos funderingar uttrycker således en frustration som övervinner logiken och omkullkastar ideologin som system.

Som pedagoger behöver vi naturligtvis värna tryggheten i klassrummet. Men om det stämmer att rasismen växer i det fördolda, kanske vi behöver använda provocerande litteratur för att åskådliggöra det som sker utanför vår varseblivning – potentiellt även inom oss själva. Som Steven Mills påpekat finns en risk att just självklarheten i vårt hävdande av lika-behandling och respekt får kampen mot rasismen att se avklarad ut. Mycket tyder på att det sällan varit viktigare än nu att åskådliggöra och diskutera den.³³ Litteraturens främmandegöring är alltså värdefull. Vi kan

³⁰ Michel Houellebecq, *Les particules élémentaires* (Paris: Flammarion, 1998).

³¹ Houellebecq, *Les particules*, 195 (min översättning här och nedan).

³² Houellebecq, *Les particules*, 196.

³³ Steven Mills, ”Rasism and Robots: Defamiliarizing Social Justice in Rosa Montero’s Tears in the Rain and the Twenty-First Century”, i *Viktor Shklovsky’s Heritage in Literature, Arts, and Philosophy*, redigerad av Slav N. Gratchev och Howard Mancing (London: Lexington, 2019), 152–166 (158).

med Mills argumentera för att dess potential inte bara är didaktisk utan också humanistisk i vidare mening, att studera provocerande litteratur kan ses som ett led i en strävan för global social hållbarhet.

FRÅGAN OM DEN BIOGRAFISKA KONTEXTEN

Det följer av resonemanget ovan att vi som pedagoger bör värna om obestämbarheten i diskussionsunderlaget och inte söka slutgiltigt avgöra författarens position, åtminstone inte i vår strävan efter att hjälpa studenterna utveckla sin subjektivitet. Jag tycker alltså inte att Houellebecqs romankaraktärer och handlingsspår behöver analyseras med den biografiska verkligheten som fond, så som föreslås av Baroni gällande *Kartan och landskapet*. Även om Houellebecq verkar roas av att i massmedia egga publikens sökande efter överensstämmelser mellan författare och karaktärer, och även om hans huvudpersoner liknar varandra, finns det skäl att fortsätta motivera studenter att söka en läsart där den litterära texten ses som primärt betydelsebärande. Att vända sig till ett biografiskt material på det sätt som Baroni och Meizoz tycks förespråka vore att avfärda ett generöst erbjudande från författaren. Att sedan verket gör motstånd är en kvalitet som bara ökar förutsättningarna att nå de perspektivvidgande kunskaper som diskuterats ovan. Att låta det biografiska bestämma det litterära är att vända ryggen till den fråga som de främmandegörande scenerna ställer till oss.

Låt oss återvända till Baronis exempel: misshandelsscenen i *Kartan och landskapet*. Romanens huvudperson, konstnären Jed Martin, befinner sig på en schweizisk dödshjälsklinik där hans pappa varit inlagd. Han konfronterar en kvinnlig anställd, förhör sig om processen. Hon meddelar att fadern kremerats och fått sin aska strödd i naturen. Jed utdelar flera slag och sparkar. När han lämnar platsen ligger kvinnan skadad på golvet.³⁴

Som ovan nämnts menar Baroni i *Lire Houellebecq* att scenen saknar kausalt samband med resten av intrigen. För att förstå den behöver man

³⁴ Houellebecq, *La carte*, 375.

veta att Houellebecq personligen är motståndare till dödshjälp, menar Baroni. Jag håller med om att våldet är överraskande men mot bakgrund av det etablerade temat med landskapets seger över kartan förefaller den som en rimlig, för att inte säga självklar upplösning av det handlingsspår som berör fadersrelationen. Jeds plan för besöket på kliniken var en annan, men känslorna revolterade.

Den biografiska förklaringsmodellen som Baroni anför motsäger inte den tematiska i sak. Poängen är att scenen kan förstås utan biografisk information, och att den har samband med resten av intrigen. Att jag som pedagog drar mig för att leda studenterna mot biografiska förklaringar hänger också samman med att ett sådant angreppssätt riskerar att kortsluta den främmandegöring som scenen potentiellt skapat åt studenterna. Att söka svaren utanför texten är att tacka nej till erbjudandet om en ny blick på världen. Det är att nöja sig med enkel propositionell kunskap på bekostnad av betydande färdigheter.

Alltså: den student som får höra att författarens huvudperson miss-handlar dödshjälpskvinnan för att författaren är emot dödshjälp har lärt sig detta biografiska faktum och inte mycket mer. Den som å andra sidan lägger möda på att reflektera över vad som lett fram till våldet övar sin litterära kompetens och kan använda den många gånger igen. Som en bonus kan propositionell kunskap följa med: studenten kan upptäcka historiska, etiska och strukturella aspekter av dödshjälp, till exempel, och utvinna kunskaper om författarskapets övergripande tema, den tillämpade berättartekniken och mycket annat.

För övrigt menar jag att det även utan att ge sig in i en tematiskt orienterad analys utifrån motsatsparet karta och landskap är möjligt att tillägna sig våldsscenen utan biografisk information. Det räcker att följa handlingen och huvudpersonens uppmärksamhet. Jed Martin har upprepat reflekterat kring sin far, bland annat rörande den kapitulation inför marknadskrafterna som faderns yrkesbana inneburit. Jed, som identifierar sig som konstnär, tvingas söka andra förebilder, därav kontakterna med karaktären "Michel Houellebecq", som berördes ovan, och intresset för designern William Morris. Som så ofta i författarskapet är huvudperson-

en rotlös och söker någon form av kvalificerad auktoritet. Det är här sekterna kommer in (mest tydligt i *Elementarpartiklarna* och *Refug*), liksom vetenskapen, kyrkan, marknaden och politiken (i alla romanerna). Inget av dessa maktcentra utträtt egentligen något av vikt. De fungerar som ersättare. I de flesta romanerna är fadern vid liv, mänsklig och patetisk, inte särskilt auktoritär, men så nära en grundsten man kommer i författarskapet. Att huvudpersonen i *Kartan och landskapet* reagerar impulsivt och våldsamt mot den institution som tagit fadern av daga är från detta perspektiv rimligt.

Slutligen kan reaktionen kopplas till minnet av mammans självmord som, får vi veta i ett annat kapitel, ägde rum när Jed var sju år. Det betonas att mammans självmord förtegs i familjen. Där finns en livshändelse som aktualiseras när den andra föräldern också begår självmord, om än i en annan tid och på ett annat sätt. Inte nog med att dödshjälpskliniken avslutat pappans liv, den har alltså även påmint Jed om moderns självmord. I motsats till vad Baroni hävdar finns alltså flera möjliga orsakssamband mellan misshandeln och resten av romanintrigen.

FÖR DET BROKIGA

Den schweiziska kritiken har formulerats av två seniora forskare med omfattande kunskaper om Houellebecqs författarskap. Just därför, och på grund av det pedagogiska sammanhang som dessa forskare är en del av, blir kritiken viktig att förhålla sig till. Meizoz och Baroni betonar Houellebecqs offentliga framträdanden och vilka ideologiska positioner han kan associeras till. Det tvetydiga betecknas som ett problem som kan lösas med biografisk kunskap. Här menar jag i stället att Houellebecqs ambiguitet är pedagogiskt fruktbar och medger ett dynamiskt lärande som inte handlar om att överföra ett kunskapsinnehåll utan om att träna sig i att manövrera genom etiska och estetiska spänningsfält. Exakt hur dessa fält ser ut beror naturligtvis på vilka läsare och texter som är inblandade. Olika studentgrupper kräver olika litteratur. Jag menar alltså inte att Houellebecq är lämplig att läsa i alla studentgrupper. Min poäng är att flera av

de argument som används mot honom också fungerar som argument *för* att använda honom.

Medan många andra nyttoaspekter på litteraturen kan ifrågasättas³⁵ erbjuder dess etiska och ideologiska ambiguitet möjligheter till lärande för den som är beredd att realisera tankar och känslor som är obekväma. Gymnasiets ämnesplan för svenska slår fast att litteratur ska ”utmana eleverna till nya tankesätt och öppna för nya perspektiv”. Det här behöver bli- vande svensklärare, dem som vi tränar på universitet och högskolor, förmedla. Hur ska framtidens lärare kunna utmana sina elever om alla obekväma texter rensas bort? Högskoleförordning och utbildningsplaner föreskriver dessutom att lärarstudenterna ska tillägna sig förmågan att ”genom kritisk självreflektion ompröva sina egna förhållningssätt”.³⁶ Att inspirera ungdomar att utveckla och manifesteras sin subjektivitet och etiska sensibilitet hör till utbildningssystemets viktigaste uppgifter. Vi bör därför värna om de författarskap som inspirerar till sådant lärande.

³⁵ Se till exempel Magnus Persson, *Den goda boken* (Lund: Studentlitteratur, 2012).

³⁶ Högskoleförordningen 1993:100; Utbildningsplan för ämneslärarutbildningen vid Södertörns högskola.